NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI
ILMIY AXBOROTNOMASI, [2026-6]
ISSN:2181-1458
ISSN:2181-0427

10.00.00-FILOLOGIYA
journal.namdu.uz
PHILOLOGICAL

“XAMSA” DA QO‘LLANGAN FRAZEMALAR TARKIBIDAGI TOJIKCHA O‘ZLASHMALARNING SEMANTIK TAHLILI

O‘razova Iqbol Abdikarimovna
Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti dotsent v.b.
orazovaiqbola@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqola “Sab’ayi sayyor” dostonidagi ayrim frazemalar tarkibida qo‘llangan xudo, marg, do‘st kabi fors-tojik leksemalarining semantik tahliliga bag‘ishlangan. Maqolada frazema tarkibida qo‘llangan tojikcha birliklarning frazema ma’nosini shakllantirishdagi o‘rni tahlillar asosida ochib berilgan. Shuningdek, ushbu leksemalarning hozirgi o‘zbek tilida frazeosemantik yadro sifatida yangi frazemalarni shakllantirishi, birliklar semasida yuz bergan semantik o‘zgarishlarga diqqat qaratilgan va xulosalar bayon qilingan.*

Kalit so‘zlar: *i: leksema, semema, sema, frazema, semantik yadro, sheva, polisemiya.*

СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ТАДЖИКСКИХ ЗАИМСТВОВАНИЙ В СОСТАВЕ ФРАЗ, ИСПОЛЬЗУЕМЫХ В “ХАМСЕ”

Аннотация. *Данная статья посвящена анализу персидско-таджикских лексем, таких как худо, марг, дўст, используемых в некоторых фразах эпоса “Сабъаи сайёр”. В статье на основе фактических данных раскрывается роль таджикских единиц, используемых в составе словосочетания, в формировании значения словосочетания. Также уделено внимание образованию этими лексемами новых фразеологизмов как фразео-семантического ядра в современном узбекском языке, семантическим изменениям, произошедшим в системе единиц, и изложены выводы.*

Ключевые слова: *лексема, семема, сема, фразема, семантическое ядро, диалект, полисемия.*

SEMANTIC ANALYSIS OF TAJIK COGNATES IN PHRASEMS APPLIED IN “KHAMSA”

Abstract. *This article is devoted to the analysis of Persian-Tajik lexemes, such as xudo, marg, do‘st, used in some phrases of the epic «Sab’ai sayer». The article reveals the role of Tajik units used in the composition of the phrase in the formation of the meaning of the phrase on the basis of factual data. Attention is also paid to the formation of new phraseological units by these lexemes as a phraseo-semantic core in the modern Uzbek language, semantic changes that have occurred in the system of units, and conclusions are presented.*

Keywords: *lexeme, sememe, sema, phraseme, semantic core, dialect, polysemy.*

Kirish

Turkiy tillar, jumladan, o‘zbek tili bilan fors-tojik tili orasidagi aloqa uzoq davrlarga borib taqaladi. Tarixchi olimlar turkiy qabilalar bilan eron tillarida gaplashuvchi aholi orasida munosabatlar antik davrda ham mavjud bo‘lganligini ta’kidlaydilar. Bu aloqalar hayotiy zarurat: siyosiy-diplomatik (yaxshi qo‘shnichilik munosabatlarini o‘rnatish), maishiy-iqtisodiy (savdo-sotiq aloqalarining rivojlanishi, qarindosh-urug‘chilik va qo‘shnichilik) munosabatlarni o‘rnatishga bo‘lgan ehtiyojlar natijasida shakllangan va rivojlanib kelgan. Tillar orasidagi bu aloqa san’at va adabiyot, ilm-fandagi do‘stona munosabatlar tufayli yanada kuchaydi va bu o‘zbek tiliga fors-tojik tilidagi birliklarning o‘zlashishini tezlashtirdi.

Adabiyotlar tahlili

Barchamizga ma’lumki, “diaxron frazeologiya kam o‘rganilgan yo‘nalishlardan biridir. Mumtoz manbalarda qo‘llanuvchi frazemalar semantik jihatdan turli ma’nolarni ifodalashi bilan xarakterli bo‘lib, ayni shu belgisi ularni semantik jihatdan tasniflash va ma’nosini aniqlashda turli murakkabliklarni keltirib chiqaradi” [1]. Bugungi kunga qadar Alisher Navoiy asarlari tilini tadqiq etish borasida salmoqli ilmiy ishlar amalga oshirilgan bo‘lsa-da, shoir asarlarida frazemalarning qo‘llanishi yetarli darajada o‘rganilmagan. Navoiyning adabiy mahorati bilan bog‘liq masalalarni tadqiq etgan A.Hayitmetov shoir asarlarida xalq og‘zaki ijodi ta’siri va tilning ifoda imkoniyatlari boyligini namoyon etuvchi tasviriy vositalardan biri sifatida frazemalarga alohida e’tibor qaratadi hamda shoirning realistik tasvir unsurlaridan ham unumli foydalanganini ta’kidlaydi [2]. E.Umarov “Xazoyin ul-maoniy” asarida qo‘llangan frazemalarning leksik-

grammatik xususiyatlarini o‘rgangan [3]. B.Yo‘ldoshev “Layli va Majnun” dostonida qo‘llangan somatik frazemalarning semantikasi hamda ko‘p ma’noli frazemalarning o‘rni haqida fikr bildirgan, somatik frazemalarni umumturkiy frazemalar sifatida qayd etgan [4]. I.O‘razova Sayfi Saroyi asarlarida qo‘llangan ayrim frazemalar Alisher Navoiy g‘azallarida leksik tarkibi qayta shakllangan holda qo‘llanganini ta’kidlaydi [5]. Shuningdek, muallif “Xamsa” dostonlaridagi “o‘lim” ma’nosini ifodalovchi frazemalarni maydon nazariyasi asosida o‘rgangan [6], “jon” komponentli frazemalarning shakllanishida qadimgi mifologik qarashlarning ta’sirini yoritgan [7].

Tadqiqot metodologiyasi

Maqolada Navoiyning “Sab’ayi sayyor” dostonida qo‘llangan frazemalar tarkibidagi forsiy leksemalar semantik jihatdan tahlil qilinadi, ularning frazemada ifodalayotgan ma’nosi va frazema shakllanishidagi o‘rni tavsiflanadi. Tahlillar leksik taklil, semantik tahlil, konseptual tahlil, qiyosiy tahlil va kuzatish metodlari asosida olib boriladi.

Natijalar va ularning tahlili

Navoiyning “Sab’ayi sayyor” dostonida faol qo‘llangan *xudo(y)* leksemasi fors-tojik tilidan turkiy tillarga o‘zlashgan bo‘lib, tojik tilida “zoti mavhumi olī, ki dar aqidai ahli din go‘yo jahon va jahoniyonro ofarida va hamaro idora mekardaast, Alloh, iloh, xoliq, parvardigor, Yazdon” (dindorlarning fikricha, dunyo va olamlarni yaratgan va ularning hammasini boshqaradigan oliy mavjudot, Alloh, Xudo, Yaratuvchi, Xoliq, Rabbiy) [8] semalariga ega. A.Navoiy asarlarida qo‘llangan frazema tarkibida bu leksemaning ma’nosi biroz farqli semada uchraydi: *Muqbil erdi xudoy ila mashg‘ul, Zikr-u tasbihi Tengriga maqbul* [9]. *Xudo*/*Xudoy* leksemasi ANATILda “Tangri, Olloh” [10] tarzida izohlangan, ammo bu berilgan izoh bayt mazmuniga to‘la mos emas. “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da ham bu leksemaning ikki ma’nosi berilgan bo‘lib, yuqoridagi ma’nodan farqli o‘zgarish ko‘rinmaydi: “1. Diniy tushunchaga, xususan, islom diniga ko‘ra, butun mavjudotni, butun olamni yaratgan va uni boshqaruvchi oliy ilohiy kuch; har qanday dinning e’tiqod qilish asosi (musulmonlarda: “Alloh” so‘zining sinonimi). 2. Ko‘pxudolikda olamning qandaydir bir qismining oliy hukmdori” [11]. Ammo baytda *xudo* leksemasi *xudoy ila mashg‘ul erdi* frazemasida semantik yadro vazifasini bajarib, “ibodat” ma’nosini bildirgan va frazema “ibodat qilmoq” ma’nosini anglatmoqda: “Muqbil ibodat bilan shug‘ullanar, uning duo va tasbihlari Tangri dargohida maqbul edi” [12].

Ayni sema quyidagi baytda ham sezilib turadi: *Ikki shoh kirdilar xudo yo‘lig‘a, Mulklarin solib aning qo‘lig‘a* [9]. Baytda *xudo yo‘liga kirmoq* frazemasi “dunyo ne’matlaridan voz kechib, toat-ibodat bilan band bo‘lmoq, uzlatga chekinmoq” ma’nosini anglatmoqda. Ushbu frazemada semantik yadro vazifasini bajargan *xudo* leksemasi semantikasidagi “ibodat” semasi frazemaning asos semasini tashkil qiladi. Bayt mazmuni: Ikkala shoh mol-mulklarini, toj-taxtlarini Suhaylga taqdim etib, o‘zlari xudo yo‘liga kirib, toat-ibodatga berildilar [12].

Tahlillar shuni ko‘rsatmoqdaki, *xudo*/*xudoy* leksemasi leksik birlik sifatida Alloh, Tangri ma’nolarini anglatishi bilan birga frazemalar tarkibida boshqa so‘zlar bilan bog‘langan holda “ibodat” semasini ham anglatishi mumkin. Bunda leksemaning millat tafakkurida shakllangan mental semasi, ya’ni Alloh roziligiga erishish uchun unga sig‘inish, ibodat qilish lozimligi haqida axborot ushbu semaning frazemalar tarkibida voqelanishiga sabab bo‘lmoqda. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida ayni semaga yondosh ma’noni ifodalovchi *xudoyi* leksemasi mavjud bo‘lib, bugungi kunda o‘zbek shevalarida faol qo‘llanadi. Birlik fors-tojik tilidan o‘zbek tiliga o‘zlashgan bo‘lib, “Marhumlar ruhiga bag‘ishlab yoki biror illatdan eson-omon qutulganligi uchun xudo yo‘liga qilinadigan sadaqa, qurbonlik, ziyofat” [11] ma’nolarini anglatadi. Xudoyi egasi Alloh roziligiga erishish, bergan ne’matlariga shukronalik keltirish, hayotida yuz bergan yutuq va yaxshiliklar uchun ham bu marosimni o‘tkazadi. Bu amalda Allohga minnatdorlik bildirish uchun xudo yo‘lida ehson qilish orqali uning marhamatiga ko‘proq sazovor bo‘lish ishonchi yotadi.

O‘zbek tiliga fors-tojik tilidan o‘zlashgan yana bir leksik birlik *marg* leksemasi bo‘lib, tojik tilida “ajal, nestshavī, mamot, fano, mavt” [8] (ajal, yo‘q bo‘lib ketish, mamot, foniylik, o‘lim) ma’nolarini anglatadi. ANAILda ham *marg* so‘zining ayni ma’nosi qayd etilgan: “o‘lim, fano, ajal” [11]. Ammo Navoiyning quyidagi baytida leksema bilan bog‘liq ma’no nozikligini ko‘rish mumkin: *Ki, qachon marg va’dasi yetgay, Ul yetardin burun bu azm etgay* [9]. Baytda *marg* leksemasi frazema tarkibida kelib, frazema uchun semantik yadro vazifasini bajarmoqda. Navoiy topilmasi bo‘lgan *marg va’dasi* frazemasida *marg* leksemasi “ajal” semasini ifodalab, ajalning va’dasi esa “o‘lim”dir. Navoiy ajal va o‘limni farqlagan. Ajalni “o‘lim payti, o‘lim muddati” [10] deb bilgan holda, o‘limni ajal natijasida yuzaga keladigan hodisa deb qabul qilgan, bizningcha. Bu fikrimizni yuqoridagi frazema ham isbotlab turibdi. Qolaversa, xalq nutqini kuzatsak, *ajal* va *o‘lim* leksemalarining farqlanishiga guvoh bo‘lish mumkin. O‘zbek tili shevalarida *ajali qistadi, ajali kelibdi, ajal kutib turmaydi, ajali quvladi* kabi frazemalar faol qo‘llanadi. Frazema shakllanishi xalq tafakkuri bilan bog‘liqligini inobatga olsak, bu hol xalqning ajal haqidagi tasavvurini aniqlashimizga yordam beradi. *Ajal* yadroli frazemalar struktur tarkibiga diqqat qaratsak, turkiy xalqlar ajalni jonli tasavvur qilgani, shu sababli ajalga nisbatan faol harakatli fe’llarni *(qistadi, kelibdi, kutib turmaydi, quvladi)* qo‘llaganini anglash mumkin. Xalq tasavvuridagi ayni holat shu xalq vakili bo‘lgan Navoiy ijodida ham o‘z aksini topgan.

Hozirgi o‘zbek adabiy tili izohli lug‘atida *marg* leksemasining “o‘lim, vafot” [11] semalari ko‘rsatilgan: *Azob ko‘rgan banda margini tilar*. “Erali va Sherali” dostoni. Ammo bugungi o‘zbek shevalarida (Buxoro, Samarqand qarluq lahjasida) leksema semantik tarkibi o‘zgargan holda ishlatiladi. Masalan, *Saning marging shu* jumlasida *marg* so‘zi “o‘lim” semasini

ifodalamay, “haq, ulush, loyiq jazo” ma’nosini ifodalaydi. Shevalarimizda qo‘llanuvchi *margini bermoq* frazemasi esa “qiynamoq, azoblamoq” semasini bildiradi: *Shu safargi hosil boshiga ko‘ribdi, yig‘ib olguncha margim(i) berdi*. So‘zlashuv uslubi. Yoki *margini olmoq* frazemasi “qilgan xatti-harakatiga nisbatan javob olmoq, jazolanmoq” ma’nolarini ifodalaydi: *Toza chegaradan chiqding, onang kelsin, margingni olasan hali*. So‘zlashuv uslubi.

Marg leksemasining semantik o‘zgarishga uchrashi va asl ma’nosidan uzoqlashishiga sabab bu leksemaning ko‘chma ma’noda qo‘llanishi deyish mumkin. Bilamizki, o‘lim qadimda ham, hozirgi kunda ham eng oliy jazo sifatida qo‘llangan, o‘ldirish esa jazoning amalga oshirilishi sifatida qabul qilingan. Shu tasavvurning xalq tafakkurida o‘rnashishi natijasida yuqoridagi frazemalar shakllangan. Bunda *marg* leksemasidagi “o‘lim” semasi xiralashgan va “jazo” semasi kuchaygan. Qilgan ayb ishi uchun qarshidagi kishiga tahdid qilishda ifoda semasi xiralashishi, gradatsion va baho semasi kuchayishi hisobiga semantik kengayish yuz bergan.

Turkiy tilga fors-tojik tilidan o‘zlashgan holda, sinonimik qatorda dominant leksema darajasiga erishgan faol o‘zlashmalardan biri *do‘st* leksemasi bo‘lib, birlik tojik tilida polisemantik leksema sifatida “1. rafiqi shafiq, mehribon, yor, oshno; 2. mahbuba, ma’shuqa; oshiq” [8] (do‘st, o‘rtoq, mehribon, yor, oshno; 2. mahbuba; ma’shuqa, oshiq) ma’nolari qayd etilgan. Navoiy asarlarida leksema uch ma’noda qo‘llangan: 1. yaqin o‘rtoq, qalin oshna, yor, do‘st; 2. mahbuba, ma’shuqa, mehribon yor; 3. Xudo [10].

“Sab’ayi sayyor” dostonida ushbu leksemaning har uchala ma’nosi faol qo‘llangan bo‘lib, birlikning uchinchi ma’nosi ikkinchi ma’noning ko‘chma ma’noda qo‘llanishidan hosil bo‘lgan: *Chunki, ul yukni o‘zdin etting kam, Do‘st ko‘yida, bil, burung‘i qadam* [9].

Baytda *do‘st* leksemasi majoziy ma’noda “Xudo, Alloh” ma’nosida qo‘llangan: “Sen shuni bilishing kerakki, yukdan ayrilish Yor (Alloh) yo‘lidagi eng avvalgi qadamdir” [12]. Bu o‘rinda Alloh vasliga erishishni istagan oshiq yukdan, ya’ni vujuddan voz kecha olishi lozim.

Do‘st leksemasining *Alloh* ma’nosida qo‘llanishi keyingi davr adabiyotida ham uchraydi. *Har zamon yaqin-yiroqdan gadoy tovushi eshitiladi: “Hey do‘st, shaydullo, banomi Ollo, sadaqa raddi balo, baqavli rasuli Xudo”*. A. Qahhor, “Bemor”.

O‘zbek tilida qo‘llanuvchi *do‘st tortmoq* frazemasida bu sema yanada yaqqol namoyon bo‘ladi. Frazema *“Do‘st!” deb Xudoga yolvormoq* ma’nosini ifodalaydi: *U o‘z odatining aksicha do‘st tortdi-da, yuqoriga qaradi*. S.Anorboyev, “Oqsoy”.

“O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da *do‘st* leksemasi omonim sifatida berilgan: Do‘st I –1. Qarashlari, dili, ish faoliyati yaqin bo‘lgan, inoqlik va ahillik bilan bog‘langan ikki yoki undan ortiq kishining har biri; o‘rtoq.

2. Yaqin, tanish, oshno.

3. Murojaat shakli.

4. Diniy tasavvufda: *Alloh, ey Xudo.*

Do‘st II – *[o‘ cho‘ziq]* undov so‘z. Tasanno, ofarin ma’nolarini bildiradi: *Do‘st, kam bo‘lmang! Bog‘larni qoplaydi zavq-u shavq, qarsak, keksalar og‘zida: “Do‘st!”, “Barakallo!”* [11].

Do‘st II leksemasi aslida Do‘st I leksemasining oxirgi ma’nosidan (Alloho, ey xudo) o‘sib chiqqan. Qo‘shiq tinglab, zavqlangan tinglovchi butun borliq yaratuvchisi sanalgan Allohga yaratig‘idan hayratda ekanini bildirish va bu musiqiy qobiliyat Alloh tomonidan ijrochiga berilgan noyob javhar ekanini anglatish, hayratning yuqori cho‘qqisini ifodalash uchun “Do‘st” deb nola qilgan va bu undov, albatta, ijrochini rag‘batlantirgan, uning ilhomini jo‘shtirgan. Keyinchalik leksema sememasidagi “hayrat” semasi quyi planga tushishi va “rag‘bat” semasi old planga o‘tishi natijasida leksema omonim xarakter kasb qilgan.

Xulosa

Navoiy ijodida qo‘llangan fors-tojik tilidan o‘zlashgan birliklar nafaqat qofiyani ta’minlash va takrorlarning oldini olish maqsadida qo‘llangan, balki shu xalq tafakkuri mahsuli sifatida yangi ma’nolarni ham ifodalashga xizmat qilgan. Mazkur birliklar bugungi kunda ham o‘z qatlam leksemalari bilan bir qatorda faol qo‘llanib kelmoqda. Ushbu birliklarning frazemalar tarkibida kelishi esa ularning tilga kirib kelishi qadim tarixga borib taqalishini anglatadi. Chunki leksema, avvalo, tilga mustaqil so‘z sifatida kirib keladi va til egasi leksikonida leksema sifatida o‘zlashtirilganidan keyingina frazemalar tarkibida yaxlit birlik sifatida shakllanadi. Bu birliklarda yuz bergan semantik taraqqiyot hamda ularning faol frazemalar tarkibida semantik yadro vazifasida kelishi hozirgi o‘zbek tilida yashovchanligini ta’minlamoqda.

Shartli qisqartmalar:

S.s. – “Sab’ayi sayyor” dostoni.

ANATIL – “Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati”.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘razova IA XIV asrning 2-yarmiga oid turkiy yozma manbalardagi nom bildiruvchi frazemalar –Innovative, educational, natural and social sciences, 2022.

2. Хайитметов А.Х. Навоийнинг ижодий методи масалалари. – Тошкент, 1963, –173 б. – Б.160.

3. Умаров Е.А. Лексико-грамматическая характеристика фразеологизмов дивана “Хазойин-ул-маоний” Алишера Навои. Автореф. дисс... канд. филол. наук. –Л., 1968. –17 с.

4. Йўлдошев Б. “Лайли ва Мажнун” достонида фразеологизмлар”, Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2010. –№ 2. –Б. 34 –38.

5. O‘razova I. XIV asrning II yarmi turkiy yozma manbalardagi frazemalar tadqiqi. – Toshkent: Book-many print, 2023. – 204 b.

6. Iqbol A. O‘razova. Semantic Analysis of Phrases Like “Death” (In the Example of Navoi's Work “Khamsa”) Ilmiy xabarnoma. Seriya: Gumanitar tadqiqotlar - Scientific Bulletin. Series: Humanitarian Studies. 2024. 5(81). 119-125.

7. Vafo, M., & Orazova, I. (2025). Ali Şîr Nevâî’nin “Leyli Ve Mecnun” Mesnevisinde Dinî Tasavvurlarin “Can” Merkezli Deyimlerin Oluşumuna Etkisi. Türk Kültürü Ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, 115, 601-614. https://doi.org/10.60163/tkhcbva.1614109

8. Фарҳанги забони тоҷикӣ. –М.: Советская энциклопедия, I. 1969.

9. Навоий А. Сабъаи сайёр. – Тошкент: Ғ.Ғулом, 2020.

10. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: Фан, I-IV жилдлар. 1983-1984.

11. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. –Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, I-V жилдлар. 2020.

12. Навоий А. Хамса [Матн]: Насрий баён. – Тошкент: Наврўз, 2019.